

ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ЗВІЛЬНЕНИХ ВІД ПОКАРАННЯ В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ *

Розглядаючи проблему соціальної адаптації звільнених від покарання в зарубіжних країнах, слід відзначити, що тут особлива увага звертається на підготовку засудженого до повернення до нормального життя на волі. Це перш за все реалізація завдання навчитися підкорятися законам, відповідати за свої вчинки, вміти забезпечувати своє існування. Цій меті слугує не тільки цілеспрямований виховний вплив на особу засудженого, а й вдосконалення самого процесу виконання покарання¹.

Наприклад, адміністрація в'язниць в Німеччині турбується про те, яким засуджений повернеться в суспільство. Не кара, не відплата, а саме це питання займає уми вчених, законодавців та практичних працівників. Відповідно до Кодексу виправної системи Німеччини в перших же параграфах, визначаючих мету покарання, не говориться про кару за вчинення злочину, яка може зламати, принизити, настрахати, морально роздавити людину, а підкреслюється необхідність готувати засудженого до життя на волі таким чином, щоб він оволодів соціальною відповідальністю, гарантією того, що не вчинить нового злочину. У пенітенціарній науці тут превалує позиція, що озлобленість у в'язниці може колами розійтись і в суспільстві, тому тільки зведення до мінімуму відмінностей між життям у в'язниці та життям на волі може запобігти повному розпаду особи, значно скоротити рецидивну злочинність.

Існує принцип: не віднімати у людини більше прав, ніж це потрібно. Цей принцип втілюється в режимі відбування покарання у в'язницях. Після набрання вироком суду чинності засудженого поміщають на 6 тижнів до в'язниці тимчасового утримування, в'язниці-розподільнику. Тут психологи, юристи, педагоги, представники біржі праці, профсоюзи

* При написанні цієї статті автором використані законодавчий матеріал, практика діяльності державних органів та громадськості Німеччини, Англії, США, Франції, Італії та інших країн для порівняльно-правового аналізу проблем, пов'язаних із здійсненням процесу виконання і відбування покарання у виді позбавлення волі і вирішення проблем трудового та побутового улаштування звільнених від відбування покарання.

¹ Див.: Шинкарев Л. Две недели в тюрьмах ФРГ//Известия. 1990. 22—23 мая.

працівники придивляються до кожного знову прибулого, з'ясовують: з якої сім'ї, хто батьки, його фінансове становище; розумові здатності, уявлення про майбутнє. З ним розмовляють, пропонують психологічні тести і разом, як з партнером, без приниження людської гідності, обговорюють, що для нього є переважним — індивідуальна чи групова соціальна терапія. Прогнозуючи можливість рецидиву, засудженому призначають в'язницю і режим. Причому умови утримування в усіх в'язницях і для усіх категорій засуджених однакові. Різним і залежним від особи засудженого у в'язниці є лише стандарт безпеки. В наступному можуть з'явитися інші висновки щодо потенційної безпеки даної особи, і тоді їй може бути змінений стандарт її охорони.

Виправна система Німеччини не ставить перед собою мету когось-то виправити або перевиховати. Практичні робітники вважають, що не слід обманювати себе, це практично неможливо, оскільки до в'язниці потрапляють люди з характерами, що вже склалися і є важкими. Їм можна тільки допомогти усвідомити, що краще жити, не вчиняючи злочинів. Не можна навчити людину жити у суспільстві, відібравши у неї волю.

Інший важливий принцип, який дотримується виправною системою Німеччини, полягає в тому, що ізоляція засудженого від суспільства повинна не сприяти втраті смаку волі, а постійно нагадувати про неї шляхом використання відповідних елементів режиму. Так, засуджених поміщають у в'язниці, розташовані ближче до їх домівки, щоб для сім'ї та друзів не створювалися додаткові труднощі для спілкування і підтримування зв'язків. Засудженим надається відпустка тривалістю від 12 до 21 дня в залежності від режиму.

У в'язницях існує так званий інститут соціальних працівників, які є живим мостом між в'язницею і суспільством: вони зустрічають засудженого, пропонують відвідати сім'ю, дають поради, як розпорядитися збереженнями, скласти клопотання та ін.

В теорії кримінального права і кримінології, діяльності правозастосовчих органів зарубіжних країн ідеї адаптації звільнених після відбування покарання завойовують усе більше прибічників. Так, в Англії цей напрямок кримінальної політики підтримують, зокрема, Британська медична асоціація, Фабіанська громада, Інститут психіатрії, більшість осіб, зайнятих в системі кримінальної юстиції та ін.

В Англії, як і в інших країнах, широко використовуються в'язниці закритого типу, особливо в період підготовки засуджених до умовно-дострокового звільнення. В них ув'язненим дозволяється виходити і працювати за межами пенітенціар-

ної установи. Встановлюються й інші послаблення режиму, які мають за мету підготовку засуджених до поступового «звикнення» до їх майбутнього життя на волі¹. Крім того, в зарубіжних країнах поширені й виправні установи з режимом різного ступеня суворості, де виховуються, працюють й одержують професійну підготовку особи у віці від 17 до 21 року, винні у вчиненні злочинів, за які може бути призначено позбавлення волі. Суд, поміщаючи винного до такої установи, не вказує строк перебування в ній. Спеціальна комісія визначає для кожного засудженого такий строк в межах від 6 місяців до 2 років. Після звільнення із такої установи засуджений має перебувати під наглядом протягом 2 років. Ця система називається борстальською, оскільки перша така виправна установа була створена в місцевості англійського міста Борсталья.

Останніми роками в зарубіжних країнах спостерігається тенденція до широкого застосування різних форм дострокового звільнення засуджених від відбування покарання у виді позбавлення волі. За даними Дж. Мітфорд, приблизно у 60 % випадків до ув'язнених застосовується умовне звільнення. Ще близько 38 % ув'язнених виходить із в'язниць після відбуття строку покарання, встановленого вироком суду, інші 2 % або вчиняють втечу, або помирають у в'язниці. В різних штатах США ці цифри сильно різняться².

Спостерігається й прагнення законодавця до скорочення застосування покарання у виді позбавлення волі, передусім з мотивів економічного характеру, оскільки витрати на утримання ув'язнених лягають тяжким тягарем на державний бюджет. Одна тільки пробація³ скорочує витрати у порівнянні з позбавленням волі у 10 разів. У зв'язку з цим, а також бажаючи уникнути негативних процесів, що виникають при виконанні покарання у виді позбавлення волі, Рада з економічних та соціальних питань ООН ще у 1961 р. рекомендувала усім країнам розширити застосування інституту пробації. Може бути, що саме загальною тенденцією сьогодення для багатьох країн до розширення інститутів

¹ Див.: *Применение лишения свободы: Предложения по изменению английской уголовной политики*//Обществ. науки за рубежом. М., 1978. № 1. Сер. 4. С. 116—121.

² Див.: *Митфорд Дж. Тюремный бизнес*. М., 1978. С. 254—255.

³ Термін «пробація» уведений в кримінальне право США та Англії наприкінці XIX ст. для позначення особливого виду умовного засудження. За своїм змістом інститут пробації уявляє систему випробувальних заходів для осіб, визнаних винними у вчиненні злочину. Призначення або виконання вже призначеного покарання в цих випадках відкладається на строк, протягом якого особа, будучи під наглядом службовця пробації, повинна довести своє виправлення дотриманням конкретних, покладених на неї обов'язків.

умовного засудження, умовного та умовно-дострокового звільнення пояснюється високий рівень рецидиву, зокрема, серед достроково звільнених: у Франції він дорівнює 27,2 %, у США — в межах 40—50 %¹.

Слід зазначити, що у змісті інституту пробації є багато позитивних моментів: відсутність негативного впливу на особу засудженого при виконанні покарання у виді позбавлення волі, можливість уникнути розриву сімейних та інших соціально корисних зв'язків та ін. В той же час серед осіб, які відбули режим пробації, спостерігається досить високий стабільний рівень рецидиву. Причому у тих випадках, коли інститут пробації застосовується також широко, як і позбавлення волі, рівень рецидиву серед осіб, котрим призначений режим пробації, не поступається рівню рецидиву серед осіб, які відбули покарання у виді позбавлення волі². Більш того, низька результативність вправно-виховного впливу на умовно засуджених і умовно звільнених багато в чому пояснюється неможливістю виключити негативні чинники мікросередовища, найближчого побутового оточення. Гадається, не випадково здійснення спеціальних заходів щодо звільнених з ув'язнення у підшуканні житла, запобігання небажаним контактам із злочинними елементами тощо розцінюється у японському законодавстві як заходи безпеки.

Не слід повністю ідеалізувати зарубіжний досвід. Викликає зауваження неузгодженість дій судових органів та місцевих виконавчих органів. Наприклад, в США комісіям з умовного та умовно-дострокового звільнення, а також представникам адміністрації в'язниць надані фактично необмежені повноваження у вирішенні долі засудженого, що зводить на ні роль санкції та значення вироку суду. За свідченням Дж. Мітфорд, у цій сфері панує повне свавілля бюрократії, інструментом якого слугує «пероул», тобто служба умовного і умовно-дострокового звільнення, зокрема, в особі рад по умовному звільненню³, під яким розуміється інститут умовного, умовно-дострокового звільнення, котрий супроводжується наглядом за поведінкою особи. При цьому особі, звільненій з місць позбавлення волі під обіцянку добре себе поводити, приписується низка обов'язкових умов. Судові органи практично відсторонені від застосування умовного і умовно-дострокового звільнення. Щоправда, у Франції за законом від 29 грудня 1972 р. судді надавалося право вирішувати питан-

¹ Див.: Шупилов В. Условно-досрочное освобождение осужденных во Франции // Соц. законность. 1975. № 5. С. 83—85.

² Див.: Шупилов В. П. Институт пробации в уголовном праве Англии и США: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М., 1968. С. 4—7.

³ Див.: Митфорд Дж. Вказ. праця. С. 24—25.

ня про умовне звільнення засуджених до позбавлення волі строком до 3 років. Проте вирішення цього питання суддею одноособово також не є гарантією об'єктивного та обгрунтованого рішення. У цьому розумінні є винятком практика Німеччини, де відповідно до § 57 кримінального кодексу рішення про умовно-дострокове звільнення приймається судом колегіально.

Багато нерозв'язаних проблем виникає й при здійсненні процесу соціальної адаптації звільнених з ув'язнення. Наприклад, така обов'язкова умова режиму «пероул», як обов'язок постійно працювати в період випробувального строку, для багатьох звільнених є просто нереальною. За даними канадських дослідників, близько 55 % умовно-достроково звільнених в Канаді не мають можливості працевлаштуватися, а переважна більшість осіб, які протягом випробувального строку вчинили нові злочини, не мали постійної роботи, зазнають неймовірних труднощів у відшуканні роботи, житла, з адаптацією до незнайомого світу після тривалих років ізоляції від суспільства і, що найбільш тривожне для таких осіб, з життям під постійною загрозою свавільного, за рішенням представника служби «пероул», повернення в місце позбавлення волі. Внаслідок вимушеної бездіяльності і непереборюваних адаптаційних проблем у деяких звільнених виникає бажання знову повернутися в місце позбавлення волі, оскільки такий стан волі є для них погіршуючою обставиною¹.

Звільнені від покарання, прибуваючи до постійного місця проживання, нерідко не можуть працевлаштуватися, маючи при цьому вельми незначні, зароблені у в'язниці суми грошей (20—30 дол.). Вжити, адаптуватися за таких умов досить складно. Крім того, представники «пероул» звичайно не беруть участь у розв'язанні їх адаптаційних проблем. Йі нерідко звільнені потрапляють в лапи ділків злочинного світу, карточних шулерів, кишенькових злодіїв. Перебуваючи в ув'язненні тривалий час, звільнені відвикають від звичних, нормальних та очевидних для вільних громадян правил поведінки. Багато хто з них починають забувати, що являє собою зовнішній світ. І коли вони виходять на волю, то стають нездатними впоратися з найпростішими завданнями повсякденного життя².

Правовий статус умовно і умовно-достроково звільненого базується на багатьох законодавчих прецедентах, впливає із судових рішень, приписів адміністрації служби «пероул». Причому теоретики обгрунтовують цей інститут як гуманний

¹ Див.: *Воронин Ю. А.* Тенденції буржуазної уголовної політики (уголовно-правовые аспекты). Воронеж, 1983. С. 133.

² Див.: *Митфорд. Дж.* Вказ. праця. С. 255—256.

та прогресивній. За думкою Дж. Мітфорд, виділяються такі основні теорії, розроблені в теорії кримінального права і кримінології.

1. Теорія милосердя. Умовне звільнення розглядається як акт милосердя, ідентичний акту помилування. В дійсності ж умовне звільнення з самого початку пройняте свавіллям та непередбачуваністю. Теоретично звільнений не має права вимагати якого б ні було скорочення максимального строку покарання, встановленого вироком суду або передбаченого законом, в разі постановлення невизначеного вироку. Умовне звільнення фактично у багатьох країнах поширюється практично на усіх ув'язнених і не є актом випадкового милосердя, перетворилося у невід'ємному ланку існуючої пенітенціарної системи.

2. Конструктивна теорія позбавлення волі. Не дивлячись на те, що особа звільнена із ув'язнення, вона піддається певним правообмеженням, перебуває під наглядом служби умовного звільнення та її поведінка контролюється так же, як і у в'язниці. Особа може розглядатися не як вільна, а як така, що відбуває покарання більш м'яке, ніж тюремне ув'язнення.

3. Теорія договору. Після звільнення з місць позбавлення волі засуджений зобов'язаний підписати договір з відповідними особами із служби «пероул». Це такий договір, сторони якого не є рівноправними: одна сторона (служба «пероул») одержує повноваження, а друга (звільнений) — лише обов'язки, причому в разі порушення договору він навіть не може звернутися за захистом до суду. Цікаво, що якщо засуджений відмовляється підписати такий договір, він не підлягає звільненню і продовжує відбувати покарання у в'язниці.

Як видно з викладеного, прагнення вчених обґрунтувати прогресивність умовного та умовно-дострокового звільнення зводиться нанівець при зіткненні з реальною дійсністю. Адаптаційні труднощі у сукупності з побутовою непорядкованістю, неможливістю працевлаштуватися, а також неприйняттям звільнених з місць ув'язнення значною більшістю населення — усе це обумовлює нестійку поведінку звільнених і нерідко приводить до рецидиву злочинів або поверненню в місця ув'язнення після недовгого перебування на волі.

Проблема соціальної адаптації звільнених з місць позбавлення волі в зарубіжних країнах ускладнюється високим рівнем безробіття і дорожнечою житла. В особливо важких ситуаціях найчастіше опиняються звільнені жінки. В останні роки в Німеччині та інших країнах для надання соціального сприяння звільненим із місць ув'язнення створюються консультативні пункти різних благодійних товариств. Ті

із звільнених, котрі зверталися до такого пункту у Франкфурті-на-Майні, одержували реальну допомогу (підшукування житла, підшої роботи, проведення індивідуальних профілактичних розмов, спрямованих на припинення наркоманії, проституції, попередження вчинення нових злочинів). Пунктом розроблюються спеціальні програми соціальної реабілітації звільнених. Із загального числа жінок, які зверталися за допомогою в такий пункт, лише 5 % вчинили повторні правопорушення¹. Діяльність консультативного пункту, за думкою його співпрацівників, є одним із методів, за допомогою яких коли-небудь вдасться частково, а можливо, й повністю відмовитися від такого покарання, як позбавлення волі².

Державними органами в Японії, які здійснюють процес соціальної адаптації звільнених від покарання, внаслідок реформи Закону про попередження злочинності та реабілітації правопорушників у 1952 р. є органи реабілітаційного захисту (центральні та районні комісії реабілітаційного захисту та пункти захисного нагляду при них). Захисний нагляд об'єднує пробацію — умовне засудження та пероул — умовно-дострокове звільнення. У здійсненні захисного нагляду, крім штатних працівників, беруть участь добровольці на умовах часткової оплати їх праці.

Згідно з чинним законодавством існує 5 видів захисного нагляду: 1) за неповнолітніми — виховно-кримінальний захід («захід захисту»); 2) за неповнолітніми, умовно-достроково звільненими із виправних шкіл; 3) за особами, умовно-достроково звільненими із пенітенціарних установ; 4) за особами, яким було надано відстрочення покарання у виді позбавлення волі; 5) за пов'язаними, умовно-достроково звільненими із жіночих виховних будинків («захід захисту»). До піднаглядових пред'являються певні вимоги: проживати у певному місці і вести упорядкований спосіб життя; не спілкуватися із злочинними елементами та особами, які ведуть аморальний спосіб життя; додержуватися інших обов'язкових приписів; контактувати із штатними або добровільними працівниками служби захисного нагляду і виконувати їх вказівки. У Законі зазначається, що пункти захисного нагляду з метою забезпечення попередження злочинів здійснюють роботу по освідченню громадськості, докладають зусиль для поліпшення соціального середовища, а також сприяють діяльності місцевого населення, спрямованої на попередження злочинності³.

¹ Див.: Черных А. Участие общественности в борьбе с преступностью // Сов. юстиция. 1990. № 4. С. 31—32.

² Див.: Женщины и право // Сов. юстиция. 1990. № 5. С. 29.

³ Див.: Уэда К. Преступность и криминология в современной Японии, М., 1989. С. 158, 190—191.

Відносно осіб, звільнених з місць позбавлення волі, в Японії встановлюється постпенітенціарна опіка. Згідно з ст. 1 Закону 1950 р. про постпенітенціарну опіку даний інститут переслідує мету забезпечити негайну і безпосередню допомогу в плані реабілітації звільнених від відбування покарання, стримувати їх від вчинення нових злочинів. Опіка застосовується до осіб: 1) які повністю відбули передбачене вироком суду тюремне ув'язнення або ув'язнення під варту; 2) відносно яких відбування покарання у виді тюремного ув'язнення або ув'язнення під варту було скасовано; 3) відносно яких виконання покарання у виді тюремного ув'язнення призупинено і вирок ще не набрав чинності; 4) відносно яких виконання покарання у виді тюремного ув'язнення призупинено і ще не було визначено спостереження за системою пробації; 5) відносно яких раніше порушувалася кримінальна справа¹. Згідно зі ст. 5 даного закону передбачено створення спеціальних установ реабілітаційної допомоги — гуртожитків. Тривалість постпенітенціарної опіки визначається на строк не більше 6 місяців з моменту звільнення особи з місць позбавлення волі в лише в разі добровільної згоди на це звільненого. Реабілітаційна допомога виражається у сприянні в працевлаштуванні, лікуванні, організації дозвілля та ін.

У США діють різні товариства по наданню допомоги звільненим від покарання, які функціонують за рахунок пожертвувань благодійних товариств та фондів, корпорацій та приватних осіб, котрі допомагають колишнім засудженим прилучатися до умов життя на волі. Найбільш відомо товариство «Форчун» у штаті Нью-Йорк, засновано у 1967 р. групою колишніх засуджених та небайдужих громадян.

Тільки у 1989 р. «Форчун» надало конкретні послуги 1800 звільненим від покарання. Соціальна допомога, зокрема, в індивідуальних та групових консультаціях; професійної орієнтації; підготовці із залученням наставників; навчанні роботі на комп'ютері, завдяки чому звільнені удома одержували навички програмування; налагодженні стосунків з громадськістю; розробці програм для молоді з «групи ризику» тощо.

Порівняно повим напрямком діяльності «Форчун» є здійснення програми відбування деякими категоріями засуджених так званого альтернативного покарання, коли під контролем працівників «Форчун» ці особи замість строку ув'язнення направляються на яку-небудь роботу. За цією програмою пра-

¹ Див.: Стручков Н. А., Шушилов В. П. Исполнение уголовного наказания в капиталистических странах. М., 1979. С. 73—74.

вопорушники одержують індивідуальні консультації, вирішуються питання освіти та працевлаштування.

Програми, які розробляють та запроваджують працівники «Форчун», в основному зорієнтовані на працевлаштування звільнених від покарання. За кожним клієнтом «Форчун» закріплюється наставник, член консультативної ради (усі вони люди з тюремним минулим). Ці консультанти стають позитивним прикладом для нових клієнтів, більшість яких, звільнившись із в'язниць, опиняється в криміногенному середовищі, під впливом якого вони й побували у місцях позбавлення волі.

Консультант із «Форчун» попереджає клієнтів: щоб просунутися уперед — розірвати порочне коло злочинності та наркоманії — вони повинні чесно подивитися на своє минуле. Найважливіший крок — це визначення відповідності за свої вчинки. Визнавши власні помилки, колишні засуджені починають споруджувати утворені коло них стінки, за якими вони почувають себе «рецидивістами».

«Терапевтичний підхід «Форчун» відіграє певну роль й при професійній орієнтації. Нові клієнти знайомляться з усіма необхідними практичними навиками, які потрібні їм, щоб самостійно працевлаштуватися.

У багатьох звільнених, які мають освіту, відповідну одержаній в коледжі або таку, що відповідає освіті загального технічного рівня, виникає право претендувати на самостійну роботу — від медичних консультантів до мулярів. Але головна турбота для цих звільнених від покарання — не те, як підшукати роботу, а те, як утриматися на ній. За думкою співпрацівників «Форчун», 61 % клієнтів, які знашли роботу в 1989 р., пропрацювали більше 30 днів, що слід розглядати як значне поліпшення у порівнянні з попередніми роками, коли не більше 20 % звільнених перебували на роботі протягом місяця.

«Форчун» ставить перед собою завдання вдосконалення своєї благодійної діяльності; розробляються програми роботи з підприємцями, створюються методики розв'язання трудових конфліктів, організуються нічні «групи підтримки». Співпрацівники «Форчун» переконані, що реалізація послуг з професійної орієнтації та освіти звільнених від покарання неможлива без урядової (державної) підтримки, оскільки нові програми вимагають значних фінансових витрат і потрібності постійне та надійне джерело їх надходження¹.

¹ Див.: Бабакян Д. Как повернуть судьбу?: Общество «Форчун» в США оказывает помощь бывшим правонарушителям // Эхо планеты. 1990. №№ 33—34. С. 34—38.

Слід зазначити, що існуючі в зарубіжних країнах системи надання звільненням від покарання постпенітенціарної допомоги і здійснення нагляду та контролю за їх поведінкою, незважаючи на їх недоліки, в цілому є прогресивним явищем. Деякі аспекти здійснення процесу соціальної адаптації в зарубіжних країнах, особливо широке залучення різних форм громадськості та окремих громадян, як це має місце¹ в Японії, повинно бути ретельно проаналізовано з тим, щоб з урахуванням нашої системи законодавства та діяльності правоохоронних органів могло бути використано при організації соціальної адаптації звільнених від покарання із виправно-трудових установ України та реформуванні виправної справи.

Надійшла до редколегії 15.12.96

НА ПОЧАТКУ ТВОРЧОГО ШЛЯХУ

Г. ПАСЛАВСЬКА (Львівський державний університет)

ДО ПИТАННЯ ПРО ПСИХОЛОГІЧНИЙ НАПРЯМ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ ТА ІДЕЯ НАРОДОПРАВСТВА

В період розбудови Української держави проблема національних особливостей є дуже актуальною. Відомо, що держава і її устрій повинні бути адекватними вдачі народу, його традиціям і звичаям.

Національний характер суттєво впливає на політичну поведінку людей, а тим самим, визначає істотні риси існуючого політичного ладу. Дії політиків, які не відповідають стійким рисам національного характеру, приречені на невдачу¹.

З давніх часів визнавали, що кожна нація має свій характер, який проявляється протягом всієї її історії у всіх ділянках життя. Національні відмінності пояснювали впливом клімату, планет, соціальних умов життя народу та ін. Але, як буде далі показано, національний характер є одночасно, і продуктом історичних подій, поступово формується і змінюється під впливом політичних обставин.

Основою національного характеру є національна психологія, яку О. Кульчицький визначає як такий тип структури, пов'язаний певними ознаками розуму, волі і серця, що притаманний більшості психологій представників нації². На

¹ Див.: Політологія/За ред. проф. О. І. Семківа. Львів, 1994. С. 419.

² Див.: *Кульчицький Олександр*. Світовідчужання українця//Українська душа. К., 1992. С. 48.